

Öt nap Galíciában

Arva beata

Sajó Tamásnak tisztelettel

Rövid tanulmányútra számítottam, aztán egy hosszú, sűrű álomba gördültem s gyalogoltam bele. Hiszen mindannyian azt néztük, ami már nincs, keresztülnézvén azon, ami már van, és ez rétegelt és redőzött látásélményekhez vezetett. Pisloghattunk. Mit jelent látni? Mint az üvegen, keresztülnéztem a posztmodern/posztkapitalista – jómódúnak tetsző – Lengyelországon: amit regisztráltam belőle, az nem volt zavaró, át lehetett rajta látni a múltba, de még a hajdankorba is. A láthatatlanba kellett át-tekinteni, sőt átboltni – kalauzunk instrukcióit, az ő személyes „botlatóköveit” követve.

Kalauzunk nem mindennapi ember. Polihisztor és poliglott, különleges szellemi formátumú manus, ő is mintha a meséből lépett volna elő: antikváriusnak álcázott varázsló, kortalan manó, kínai bölcs... igazán leegyszerűsítés művészettörténésznek nevezni. A galíciai utazás, amit kifőzött, megszervezett és levezetett, akár beavatási szertartásnak is vehető. Noémivel lenyeltük a varázsitalt – borsos vodka íze volt –, és hagytuk, hogy az órák teljenek, és elvégezzék bennünk munkájukat, ahogy hajdanán Wang Wei mondta volt.

Én még sohasem jártam sem Lengyelországban, sem Galíciában. Lengyelországról mindeddig Pályi Andrásra asszociáltam meg Grotowskíra, Gombrowiczra, akiket ő fordított, Galíciáról pedig amerikai lengyel zsidó írókra. Egyébként sem voltam soha valami nagy utazó, bár örökké úton vagyok Szerbia és Magyarország között. Viszolygok a turizmustól, csak oda szoktam menni, ahova feladat hajt, vagy ahova bensőséges szál vezet el. Ezúttal az utóbbi forgott fenn: Kiss Noémi és az ő kelet-európai útirajzai ihlettek.

Közép-Kelet-Európa meg Európának a Balkánba átfolyó határvidéke, a Duna-Tisza-Száva köze nagyjából szívformájú nálam. Paradisum hereticorum, ahogy Czesław Miłosz mondta volt; rendhagyó szellemek és sértett, frusztrált, sóvár, szenvedélybeteg egzisztenciák, rongyosok és habakukok, álmodozók és nagy hóhányók földje ez, Jézus és különféle szektavezérek köré gyűlhetnek ilyes kreatúrák, mint mi, akik örök sárban (a régi galíciai útirajzok leggyakoribb szava ez) és térdig történelemben gázolunk. A metafizikai érzékenység itt aztán honos, hisz annak a rabsors a tenyészföldje, de a regiszter, az népi, régiesen polgári, kisvárosiasan kispolgári meg hippisen szabados. Személyesek vagyunk, bohémek, ironikusak, kegyetlenek és érzelmesek. Gyakran igen kellemetlenek. Nem tudunk viselkedni, vagy szervilisek vagyunk. Bodor Ádám figurái száguldottak most keresztül képzeletem cirkuszi porondján – egyébként is, Verhovinát ezen az utazáson már-már érintettük.

Arva váránál kezdődött az álomutazás. Az egyik első pillanatfelvételen, melyet képzeletben készítettem, a halál látható, azaz egy kosztümös figura, feje helyén koponyával és kaszával a kezében. Vicces és banális koldulás a súlyos fellegek alatt, melyeket érzékelné lehetett köpönyeget nélkülöző válllankon, a fellegvár lábánál. Nem mentünk be: elég volt a látvány, a tömör, régi vár a ködös tájban, patakszögben és szemerkélő esőcskében. A közép-kelet-európai történelem mint démoni elem, amint erről Miłosz ír, azonnal tapintathatóvá vált, amint megittuk az első ócska török kávét.

Hát igen: ez az érzékelhetőség volt a kulcsa a különleges útnak. A tudásanyag ugyanis holt betű („tudás a műveltségről”, ám nem „valóságos műveltség”, a „lengyel” Nietzsche szavaival), ám ha valamikor valahol valami szikra gyűl benne – egyfajta sensus, szinesztézia, eleven metafora –, akkor megébred, és így állhat be a láthatatlan láthatóvá derengésének speciális fenoméne. Ez több mint élmény. Jobban felizgat annál, további álommunkára és kutatódásra ösztönöz.

A faházak és a fatemplomok zárva maradtak előttünk, de az úti-mák hatása alatt álló utazó hirtelen belelát a régi időbe: „Uram, a te házad egyetlen lángemlék”, ahogy Marno János írja egy versében. A lengyel tájban egyes

vidékeken egész falvakat alkotó faházak meleg sugárzásúak, a nemes anyag széppé teszi valamennyit. Másol meg divatos és jómódú, kispolgári betonvilág láthatók, gondozott kerttel, fából készült játékokkal és hintákkal. Bizonyára gazdaházak – azok a szegény, fáradt asszonyok, akik tíz-húsz éve még a magyar és szerb „lengyel piacokon” árulták portékájukat, ma már a virágoskertjüket művelik. Galícia a kisparasztság fellegvára volt, ma a farmerek gazdaságos díszkerte. Lengyelországban busz-szemléltatást megtörtént a rendszerváltás után az a fordulat, amire mi, magyarok hiába ácsingózunk. A kisbuszból, mely pedig az isten háta mögött is csatangolt, egy jómódú, megbékélt országra látunk rá. Amikor itthon utánanézttem, nem is akárki, hanem Pawel Huelle lengyel író esszéjében megerősítést kaptak ezek a gumikeréken futó benyomások. Huelle azt állítja, hogy nem bizonyultak helytállóknak a lengyel demokráciáról forgalmazott baljós forgatókönyvek, és leír egy olyan mondatot, amitől elfogott az irigységgel vegyes bámulat, hiszen nálunk elképzelhetetlen lenne ez egy jobb író tollából: „fantasztikus jó helynek tartom Lengyelországot, hisz minden képzeletet felülmúló átalakuláson ment keresztül 1989 óta.”

A hírheft galíciai sár valóban pusztá időjárásfüggő dolog maradt, kivessz belőle a metafora. Galícia lengyel része ma virágzó régió, ápolat, renovált, hagyományörző, tiszta levegőjű kisvárosokkal, a turizmusra kalibrált Krakóval és gazdag vidéki farmervilággal, olyan jó karban lévő mezőgazdasággal és állattenyésztéssel, amilyenek mifelénk én nem láttam jelét, még a parasztkodó Vajdaságban sem.

Csak hogy mi nem a mai Délkelet-Lengyelországot látogattuk, hanem a régi Galíciát. Kit érdekel a posztmodern! A mi kisbusznyai társaságunk minden tagja lehajtotta a varázsitalt az illatos szentperjével megbolondított Żubrowka vodka formájában, és ettől kizárólag a múlt felé fordultunk. Bizonyára valamennyiünknek afféle közép-kelet-szívünk volt, és érezhetően sok történelmet hordoztunk magunkban, túl sokat, labirintikus, végére-járhatatlant. Ahogy az ukrán Jurij Andruhovics írja egy esszéjében, vannak a szerencsés társadalmak, akiknek nem fontos a történelem, csak ballasztnak vagy látványosságnak, vagy a boldogulás pusztá akadályának tekintik, és vannak a szerencsétlen társadalmak, mi, akik mindig úgy érezzük, hogy kevésbé ismerjük történelmünket, és még és még jobban el kellene mélyedni benne, vagy részletezni és kivesézni.

A mi kalauzunk a végtelen részletezés mestere, aki azt vallja, hogy „ex minimis patet Deus”, és óvakodik az elvágólagosságtól meg az összefoglalólagosságtól, akárcsak mindenféle történelmi narratívától, ellenben rejtett dolgokat, apróságokat és finom vonalakat mutat, épületekben megtestesült absztrakciókat és különleges pontból megnyíló panorámákat, olyan rejtektakat, amelyeken eltéved a busz. Merni kell eltévedni. Ő alighanem szagról ismeri a történelmet, jobban mondva a múltat, és beavatta utastársait abba, hogy mit jelent a történelmi tapasztalat. „Legyen bekötte az élők kötelékébe” vagy „az élet csokrába” – ez a fölirat olvasható le számos leskői zsidó sírkőről az erdei temetőben, ahol a réges-régi köveket belepte a zuzmó, a moha, benőtte a páfrány és a lóhere, és csigák másznak rajtuk. Közel kell hajolni és kitapogatni a csigavonalat. Ezt a bizonyos misztérikus „bekötést” és „csokrozást” végezte el a mi mesterünk, hallatlan tapintattal, a „tapogatódzó látás” (Merleau-Ponty) iskoláját járva velünk.

Itthon aztán lelkesen, és az út után, azt hiszem, értőn olvastam el Frank R. Ankersmit groningeni történész professzor remek székfoglaló előadását a történelmi tapasztalatról. Röviden szólva, ez a fajta, szélsőségesen subjektív, érzéki megtapasztalás kiszámíthatatlan, ritka madár, vagy hatalmába keríti, megragadja az embert, vagy nem (bármennyi történelmet olvas). Az idődimenzió átmeneti kiiktatódása jellemzi, tehát az egyidejűség képzele és a szinkronicitás érzése; mindig paradoxális (a „valószínűtlen valószínűsége”

RADICS Viktória

Danilo Kiš
pályarajz és
breviárium
Kijarat, 2002„Mása motorra száll”
Holmi, 2007. 8.„Vonat-poétika”
Magyar Lettre
Internationale, 50„Boszniai nyelvlecke”
Magyar Lettre
Internationale, 67„Szívbillentyűk”
Magyar Lettre
Internationale, 78

jegyében), bensőséges, és mindig önmegtapasztalás is. Egyszóval az „ott voltam”, „én vagyok az” pillanatnyi érzete, miközben megcsap a múlt szele. Tényleges, de misztikus érintkezés ez a múlttal, mely esztétikai karakterrel bír, és a történetírás adatai meg az információk csak kis mértékben alakítják.

Hiszen a történelem a jelenben van benne. Általában kevésbé látszik, elkarjark az óriásplakátok, a hangvédő falak, a lakótelepek. Reprezentatív épületekből és műemlékekből külön kérésre sem jön elő, fényképekről sem lehet egykönnyen lehívni. Ami velünk megesett, az nem a „kulturális emlékezet” kultiválása, nem a „műveltség-érzés” gyarapítása és nem Galícia megismerése volt, hanem egy másfajta kogníció. Ilyenkor megnyílik egy „közlekedőedény”, és benned fakadnak kis történelmi erecskék. Lenézek például a bártfai zsinagóga női erkélyéről a földszinti szentélyre, és hirtelen azt látom és óhajtom, amit az a néhai, parókás, megölt asszony látott.

„A falusi utca latyakos sarában göndörszörű, hosszú orrú fekete disznók dagonyáztak, tyúkok és kecskék mászkáltak; minden ház előtt láncra kötött kutya ugatott”, írja Martin Pollack a letúnt zsidó Galíciába vezető könyvében. Amikor ezt a mondatot elolvastam, egyidejűleg láttam némely régi kis lengyel fényképeket (Roman Vishniac archívumából), és ugrott fel az emlékezetem mélyéből egy régi családi fotó, amelyen ilyen szőrös fekete malacok láthatók egy tanyasi udvarban az ötéves apám körül, és éreztem a sárban taposás cupogását, mert hogy itt, Zentán ezt a caplatást is gyakorlom.

Amikor olyan emberi léptékű, se kicsi, se nagy, se szegény, se pompás terecskék tárulnak eléd, mint a sandomierzi meg a zamości, vagy a tarnóvi, a szépen renovált régi polgárházakkal, akkor bekövetkezhet egy-egy szédítő pillanat, melyben a reneszánsz „ideális város” ideája rád köszön. (Amúgy fogalmunk sincs már az eszményekről, eszmékről – ez is a posztmodern állapot.) A bőrdön érzed. A szemed nem tud megnyugodni, mert nagy időbeli távolságot kell átszelnie, mint a madárnak. Elgondolkozhat a humanitáson, és bírálhatod a divatos, fenyegető és nagyzó „posztthumán” stílust. A történelmi tapasztalathoz az ilyen konfliktus is hozzátartozik.

Amikor hirtelen eléd tárul a lańcuti virágos haszid zsinagóga beltere és belépsz a színvilágba, szarvasok, oroszlánok, sőt sellőszarvasok közé, fölpillantasz a kupolába festett, Uroboroszra hasonlító esetlen Leviatánra, majd nevetned kell a falfestményeken, melyen lombok takarják el az emberi arcokat a vallási tilalom miatt, akkor nagy vidáman megérted kalauzod egyik mondatát: a haszidizmussal betörték az állatok a templomba. Csak a zene meg a képek, meg tán még az anekdoták idézhetnek fel valamit a régi haszidizmus hangulatából, oldottságából. Megérted Uri Asafnak azt a rád ragadt mondatát is, mely szerint annak idején „az embernek, hogy éljen és lélegezzen, az volt az egyetlen választása, hogy haszid legyen.”

A 16. században Galíciában éltek Európa legnépesebb zsidó közösségei, és az Osztrák-Magyar Monarchia idején is itt tengődött a birodalom zsidóságának fele. Közmondásos mélyszegénységben taposott a zsidók zöme (Betteljuden, Luftmenschen), mikroközösségeik (a kahalok) azonban jól szervezettek és hagyományörzők voltak. Mint hazaérkezésem után olvastam, II. Józsefet valósággal sokkolta az első galíciai utazása, megdöbbenette a zsidók szociális helyzete és nagy lélekszáma. Be is indította, anyja nyomdokain haladva, nagy gőzzel a germanizálást, életmód- és magatartás-változást szorgalmazott a bezárkózás, a mikrovilágok és az ortodoxia ellenében.

A kivándorlás már a huszadik század elején óriási volt – az amerikai zsidó írók emlékezete ezért oly gazdag –, a teljes –maradéktalannak is mondható – pusztulás azonban a két totalitarizmus irgalmatlan nyomására következett be. Vagy a németek, vagy az oroszok. . . Az egyik mindig gyilkolt. Ölt, deportált, kitelepített és betelepített, lakosságcsereelt. Nem akarok számadatokat idézni arról, hogy a szovjetek hány galíciai deportáltak Szibériába, és a nácik hányat semmisítettek meg, és hány túlélő zsidó volt kénytelen emigrálni a szocializmus idején, amikor nem lankadt a lengyel antiszemitizmus.

Láttunk egy kísértetfalut, Królik Woloskinak hívják, valaha lemókó lakták, 1947-ben deportálták őket, és ma már csak egy görög-katolikus templom váza meg a temető sírcsonkjai árválkodnak a patak partján az erdőben. Néhány nemes virág árulkodik arról, hogy ez itt valaha élő falu volt.

Belzechen van a legnagyobb hatású emlékmű (vagy hogy is mondjam: tájszobor) amit valaha láttam. A megsemmisítő tábor területét a művész, akinek a neve nincs feltüntetve, vastagon beszóratta mélyszürke, goromba tufával, halott, dermedt, csúnya anyaggal, mely meddőhányóra emlékeztet. A terület egyik sarkában néhány tölgyfa szomorkodik a halálban. (A tábor működésének idején fákkal álcázták a szögesdrótokat, fenyőágakkal a gázkamrákba vezető „csatornát”. „A tábor lelke”, a gázkamra előtt, melyen a „Bade- und Inhalationsräume” felirat díszelgett, tarka virágcsokor állt nagy vázában.) Görbe rozsdás vasak szegélyezik a területet, hangtalan könyörgés gyanánt. Élve égettek el zsidó és cigány gyerekeket itt. Valahogy a mélybe jut a tábori sétáló, és egy szűk, mély folyosón haladva visszahangoznak a léptei, mígnem kikerül a napvilágra, amit azonban bevon a tufa fénytelen szürke, halott lehelete.

Mindenhová eljutottak – Kazimierz (Krakkó volt zsidó városnegyede) után gyakran mondogattam ezt rögeszmésen, s Tarnówban egész világossá vált ez az álmogondolat a bizonyára nagyon is kiszámított militáns vízözönről. Még emlékszem arra, mint mesélték annak idején a nagyszüleim, hogy „bejöttek a magyarok” meg „bejöttek a partizánok”, „az oroszok”, „kihajtották” őket a foci pályára, elvitték a férfiakat a „lógorba”. . . Ez a történet a nácikkal azonban könyörtelenebb volt. A tarnóvi, gyönyörűen felújított City Hotel tetején ülő kisangyalok is ezt harsonázzák világáig, miközben helyes, rossz kölykök fociznak a zsinagóga konzervált romja – néhány oszlop – körül, Noémit el is találja a futball-labda, nevet, visszadobja. Megőrzött romok – szürom be a jelzőt, mert ez mégiscsak kulcsszó – Lengyelországban immár az. (Annak a hotelnek a zsidó tulajdonosnője volt a nácik első áldozata Tarnówban, meséli valaki; és tényleg, ma is olyan nőies az a szépen kifestett szálloda.)

Vannak az emberen túl másfajta lények is, manók, angyalok, démonok, valóságos csúf, bűdös ördögök. Látni lehetett ilyesmit a leskői erdei zsidó temetőben (Európa legszebb és legnagyobb régi zsidó temetője ez, 29 sírkő a 16. századból való) és a bobowai haszid temetőben is (ahonnan csodálatos kilátás nyílik a dímbes-dombos, művelt lengyel tájra). A lańcuti és a bártfai haszid zsinagóga „őrei” (az egyik lengyel, a másik szlovák) lelkületük szerint bizonyára az angyalok egyik kasztjába tartoznak. Ezek az emberek vigyázzák, gondozzák, rekonstruálják az emlékhelyeket, nem kevés entuziazmussal. Amennyi gonoszsgot tart fogva a tufa, annyi könnyedséget ereszt szabadon a régi haszid vallásosság szín-, forma- és dallamvilága, és ez máig kisugárzik.

KISS NOÉMI FELVÉTELEI: LUBLIN, VÁSÁR; LAŃCUT, HASZID ZSINAGÓGA